

M. TULLII CICERONIS
L A E L I U S
SIVE
DE AMICITIA DIALOGUS
AD
T. POMPONIUM ATTICUM.

QUINTUS Mucius augur multa narrare de
C. Lælio, focero suo, memoriter & jucunde
solebat, nec dubitare, illum in omni sermone
appellare sapientem. Ego autem a patre ita
eram deductus ad Scævolam, sumta virili
toga, ut, quoad possem, & liceret, a senis la-
tere nunquam discederem. Itaque multa ab
eo prudenter disputata, multa etiam breviter
& commode dicta, memoriæ mandabam; fie-
rique studebam ejus prudentia doctior. Quo
mortuo, me ad pontificem Scævolam contu-
li; quem unum nostræ civitatis & ingenio,
& justitia præstantissimum audeo dicere. Sed
de hoc alias: nunc redeo ad augurem. Cum
sæpe multa, tum memini domi in hemicyclo
sedentem, ut solebat, cum & ego essem una,
& pauci admodum familiares, in eum sermo-
nem illum incidere, qui tum fere omnibus

erat in ore. Meministi enim profecto, Attice, & eo magis, quod P. Sulpicio utebare multum, (cum is tribunus plebis capitali odio a Q. Pompejo, qui tum erat consul, diffideret, quocum conjunctissime & amantissime vixerat,) quanta hominum esset vel admiratio, vel
3 querela. Itaque tum Scævola, cum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Lælii de amicitia, habitum ab illo secum, & cum altero genere C. Fannio, M. F. paucis diebus post mortem Africani. Ejus disputationis sententias memoriæ mandavi; quas in hoc libro exposui meo arbitrato. Quasi enim ipsos induxi loquentes, ne *inquam*, & *inquit*, sæpius interponeretur; atque ut, tanquam a præsentibus, coram haberi sermo videretur. Cum enim sæpe mecum ageres,
4 ut de amicitia scriberem aliquid, digna mihi res cum omnium cognitione, tum nostra familiaritate, visa est: itaque feci non invitus, ut prodessem multis tuo ragatu. Sed, ut in Catone Majore, qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona, quæ de illa ætate loqueretur, quam ejus, qui & diutissime senex fuisset, & in ipsa senectute præceteris floruisset: sic, cum accepissemus a pa-

tribus, maxime memorabilem C. Lælii & P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Lælii persona visa est, quæ de amicitia ea ipsa differeret, quæ disputata ab eo meminisset Scævola. Genus autem hoc sermonum, positum in hominum veterum auctoritate, & eorum illustrium, plus, nescio quo pacto, videtur habere gravitatis. Itaque ipse mea legens, sic afficior interdum, ut Catonem, non me loqui existimem. Sed ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus de amicitia scripsi. Tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior: nunc Lælius, & sapiens (sic enim est habitus) & amicitiae gloria excellens, de amicitia loquitur. Tu velim animum a me parumper avertas, Lælium loqui ipsum putes. C. Fannius & Q. Mucius ad socerum veniunt post mortem Africani: ab his sermo oritur; respondet Lælius, cujus tota disputatio est de amicitia, quam legens tu te ipse cognosces.

Fannius. Sunt ista, Læli: nec enim melior vir fuit Africano quisquam, nec clarior. Sed existimare debes, omnium oculos in te esse coniectos: unum te sapientem & appellant & existimant. Tribuebatur hoc modo M.

Catoni. Scimus L. Atilium apud patres nostros appellatum esse sapientem; sed uterque alio quodam modo: Atilius, quia prudens esse in jure civili putabatur; Cato, quia multarum rerum usum habebat, multaque ejus & in senatu, & in foro vel provisa prudenter, vel acta constanter, vel responsa acute, ferebantur; propterea quasi cognomen jam habebat in senectute sapientis. Te autem alio quodam modo, non solum natura & moribus, verum etiam studio & doctrina esse sapientem; nec sicut vulgus, sed ut eruditi solent appellare sapientem, qualem in tota Græcia neminem: nam qui septem appellantur, eos, qui ista subtilius quærent, in numero sapientium non habent. Athenis unum accepimus, & eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum judicatum. Hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita ducas, humanosque casus virtute inferiores putes. Itaque ex me quærent, credo item ex te, Scævola, quonam pacto mortem Africanum feras; eoque magis, quod his proximis Nonis, cum in hortos D. Bruti auguris, commentandi causa, ut assolet, venissemus, tu non affuisti, qui diligentissime semper illum diem, & illud munus solitus esses obire. *Scævola.*

Quærent quidem, C. Læli, multi, ut est a 8
Fannio dictum; sed ego id respondeo, quod
animadverti, te dolorem, quem acceperis cum
ummi viri, tum amicissimi morte, ferre mo-
derate; nec potuisse non commoveri, nec
fuisse id humanitatis tuæ: quod autem his
Nonis in nostro collegio non affuisses, vale-
tudinem causam, non mœstitiam fuisse. *Lae-
lius*. Recte tu quidem, Scaevola, & vere:
nec enim ab isto officio, quod semper usur-
pavi, cum valerem, abduci incommodo meo
debui; nec ullo casu arbitror hoc constanti
homini posse contingere, ut ulla intermissio
fiat officii. Tu autem, Fanni, qui mihi tan- 9
tum tribui dicis, quantum ego nec agnosco,
nec postulo, facis amice; sed, ut mihi vide-
ris, non recte judicas de Catone: aut enim
nemo, quod quidem magis credo, aut, si quis-
quam, ille sapiens fuit. Quomodo enim (ut
alia omittam) mortem filii tulit? memine-
ram Paullum, videram Gallum; sed hi in pue-
ris; Cato in perfecto & spectato viro. Quam-
obrem cave Catoni anteponas, ne istum
quidem ipsum, quem Apollo, ut ais, sapien-
tissimum judicavit: hujus enim facta, illius
dicta laudantur. De me autem (ut jam cum 3
utroque loquar) sic habetote. Ego, si Scipio- 10

nis desiderio me moveri negem, quam id recte faciam, viderint sapientes; sed certe mentiar. Moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo unquam erit; &, ut confirmare possum, nemo certe fuit. Sed non egeo medicina: me ipse consolor, & maxime illo solatio, quod eo errore careo, quo amicorum decessu plerique angī solent: nihil enim mali accidisse Scipioni puto. Mihi accidit, si quid accidit: suis autem incommodis graviter angī, non amicum, sed se ipsum amantis
II est. Cum illo vero quis neget actum esse præclare? nisi enim, quod ille minime putabat, immortalitatem optare vellet, quid non est adeptus, quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo jam puero habuerant, continuo adolescens incredibili virtute superavit: qui consulatum petivit nunquam, factus est consul bis; primum ante tempus: iterum sibi, suo tempore, reipublicæ, pæne sero: qui, duabus urbibus everfis, inimicissimis huic imperio, non modo præsentia, verum etiam futura bella delevit. Quid dicam de moribus facillimis? de pietate in matrem? liberalitate in sorores? bonitate in suos? iustitia in omnes? hæc nota sunt vobis: quam autem civitati carus fuerit, mæro-

re funeris indicatum est. Quid igitur hunc paucorum annorum accessio juvare potuisset? senectus enim quamvis non sit gravis, ut memini Catonem anno ante quam mortuus est, mecum & cum Scipione differere, tamen aufert eam viriditatem, in qua etiamnum erat Scipio. Quamobrem vita quidem talis fuit, ¹² vel fortuna, vel gloria, ut nihil posset accedere: moriendi autem sensum celeritas abstulit; quo de genere mortis difficile dictu est: quid homines suspicentur, videtis. Hoc tamen vere licet dicere, P. Scipioni, ex multis diebus, quos in vita celeberrimos lætissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, cum, senatu dimisso, domum reductus ad vespertinum est a patribus conscriptis, a populi Romani fociis & Latinis, pridie quam excessit e vita; ut ex tam alto dignitatis gradu ad superos videatur potius, quam ad inferos pervenisse. Neque enim assentior iis, qui hæc ¹³ nuper differere cœperunt, cum corporibus simul animos interire, atque omnia morte deleri. Plus apud me antiquorum auctoritas ⁴ valet, vel nostrorum majorum, qui mortuis tam religiosa jura tribuerunt; quod non fecissent profecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur: vel eorum, qui in hac terra fue-

runt, magnamque Græciam (quæ nunc quidem deleta est, tum florebat) institutis & præceptis suis erudierunt: vel ejus, qui Apollinis oraculo sapientissimus est judicatus; qui non tum hoc, tum illud, ut in plerisque, sed idem dicebat semper, Animos hominum esse divinos; iisque, cum e corpore excessissent, reditum in coelum patere, optimoque & justissimo cuique expeditissimum. Quod idem Scipioni videbatur; qui quidem, quasi præfagiret, perpaucis ante mortem diebus, cum & Philus, & Manilius adessent, & alii plures, tuque etiam, Scævola, mecum venisses, triduum differuit de republica; ejus disputationis fuit extremum fere de immortalitate animorum; quæ se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat. Id si ita est, ut optimi cujusque animus in morte facillime evolet, tanquam e custodia vinculisque corporis; cui censemus cursum ad deos faciliorrem fuisse, quam Scipioni? quocirca, metuerem hoc ejus eventum, vereor, ne invidi magis, quam amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum & corporum, nec ullus sensus maneat; ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali: sensu enim amissum, sit idem, quasi natus non esset omnino;

quem tamen esse natum & nos gaudemus, & hæc civitas, dum erit, lætabitur. Quamobrem 15 cum illo quidem (ut supra dixi) actum optime est; mecum incommodius; quem fuerat æquius, ut prius introieram, sic prius exire de vita. Sed tamen recordatione nostræ amicitiae sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum Scipione vixerim; quocum mihi conjuncta cura de re publica, & de privata fuit; quocum & domus, & militia communis; & id, in quo est omnis vis amicitiae, voluntatum, studiorum, sententiarum summa consensio. Itaque non tam ista me sapientiae, quam modo Fannius commemoravit, fama delectat, falsa præsertim, quam quod amicitiae nostræ memoriam spero sempiternam fore; idque mihi eo magis est cordi, quod ex omnibus seculis vix tria, aut quatuor nominantur paria amicorum; quo in genere sperare videor, Scipionis & Lælii amicitiam notam posteritati fore. *Fannius.* Istud quidem, Læli, ita neces- 16 se est; sed, quoniam amicitiae mentionem fecisti, & sumus otiosi, pergratum mihi feceris, (spero item Scævolæ,) si, quemadmodum soles, de ceteris rebus, cum ex te quærantur, sic de amicitia disputaris, quid sentias, qualem existimes, quæ præcepta des. *Scaevola.*

Mihi vero pergratum erit; atque, id ipsum cum tecum agere conarer, Fannius antevertit: quamobrem utrique nostrum gratum ad-
5 modum feceris. *Laelius.* Ego vero non gra-
17 varer, si mihi ipse confiderem: nam & præclara res est, & sumus, ut dixit Fannius, otiosi. Sed quis ego sum? aut quæ in me est facultas? doctorum est ista consuetudo, eaque Græcorum, ut iis ponatur, de quo disputent, quamvis subito. Magnum opus est, egetque exercitatione non parva. Quamobrem quæ disputari de amicitia possunt, ab eis censo petatis, qui ista profitentur. Ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis: nihil est enim tam naturæ aptum, tam conveniens ad res vel
18 secundas, vel adversas. Sed hoc primum sentio, nisi in bonis amicitiam esse non posse: neque id ad vivum refeco, ut illi, qui hæc subtilius differunt; fortasse vere, sed ad communem utilitatem parum: negant enim, quemquam virum bonum esse, nisi sapientem. Sit ita sane. Sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus. Nos autem ea, quæ sunt in usu, vitaque communi, non ea, quæ finguntur, aut optantur, spectare debemus. Nunquam ego dicam, C.

Fabricium, M'. Curium, Ti. Coruncanium, quos sapientes nostri majores judicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapientiæ nomen & invidiosum, & obscurum; concedantque, ut hi boni viri fuerint. Ne id quidem facient; negabunt, id, nisi sapienti, posse concedi. Agamus igitur pingui¹⁹ Minerva, ut ajunt. Qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, liberalitas; nec sit in illis ulla cupiditas, vel libido, vel audacia; sintque magna constantia, ut ii fuerunt, modo quos nominavi: hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos putemus; quia sequantur (quantum homines possunt) naturam, optimam bene vivendi ducem. Sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quædam; major autem, ut quisque proxime accederet. Itaque cives, potiores, quam peregrini; & propinqui, quam alieni. Cum his enim amicitiam natura ipsa peperit; sed ea non satis habet firmitatis: namque hoc præstat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate benevolentia tolli potest, ex amicitia non potest. Sublata enim benevolentia, amicitiae nomen tollitur, propinquitatis manet. Quanta autem vis amicitiae sit, ex²⁰

hoc intelligi maxime potest, quod ex infinita
societate generis humani, quam conciliavit
ipsa natura, ita contracta res est, & adducta
in angustum, ut omnis caritas aut inter duos,
6 aut inter paucos jungeretur. Est autem ami-
citia nihil aliud, nisi omnium divinarum hu-
manarumque rerum, cum benevolentia &
caritate, summa consensio: qua quidem haud
scio, an, excepta sapientia, nihil quidquam
melius homini sit a diis immortalibus datum.
Divitias alii præponunt, bonam alii valetudi-
nem, alii potentiam, alii honores, multi etiam
voluptates. Beluarum hoc quidem extremum
est; illa autem superiora, caduca & incerta,
posita non tam in nostris consiliis, quam in
fortunæ temeritate. Qui autem in virtute
summum bonum ponunt, præclare illi quî-
dem; sed hæc ipsa virtus amicitiam & gî-
nit, & continet; nec sine virtute amicitia ef-
se ullo pacto potest. Jam virtutem ex con-
suetudine vitæ sermonisque nostri interpre-
temur; nec eam, ut quidam docti, verborum
magnificencia metiamur; virosque bonos eos,
qui habentur, numeremus, Paullos, Catones,
Gallos, Scipiones, Philos. His communis vita
contenta est: eos autem omittamus, qui om-
nino nusquam reperiuntur. Tales igitur in-

ter

ter viros amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo dicere. Principio, *cui*²⁴ *potest esse vita vitalis*, ut ait Ennius, qui non in amici mutua benevolentia conquiescat? Quid dulcius, quam habere, quicum omnia audeas sic loqui, ut tecum? Quis esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis æque, ac tu ipse, gauderet? Adversas vero ferre difficile esset sine eo, qui illas gravius etiam, quam tu, ferret. Denique ceteræ res, quæ expetuntur, opportunæ sunt singulæ rebus fere singulis: divitiæ, ut utare; opes, ut colare; honores, ut laudare; voluptates, ut gaudeas; valetudo, ut dolore careas, & muneribus fungare corporis: amicitia res plurimas continet. Quoquo te verteris, præsto est: nullo loco excluditur: nunquam intempestiva, nunquam molesta est. Itaque non aqua, non igni, ut ajunt, pluribus locis utimur, quam amicitia. Neque ego nunc de vulgari, aut de mediocri, (quæ tamen ipsa & delectat, & prodest,) sed de vera & perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit. Nam & secundas res, splendidiores facit amicitia, & adversas partiens communicansque, leviores. Cumque pluri-⁷ mas & maximas commoditates amicitia con-²⁵

tineat, tum illa nimirum præstat omnibus, quod bona spe prælucet in posterum; nec debilitari animos, aut cadere patitur. Verum etiam amicum qui intuetur, tanquam exemplar aliquod intuetur sui: quocirca & absentes adfunt, & egentes abundant, & imbecilles valent, &, quod difficilius dictu est, mortui vivunt: tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum. Ex quo illorum beata mors videtur; horum vita laudabilis. Quod si exemeris ex natura rerum benevolentiae conjunctionem; nec domus ulla, nec urbs stare poterit; ne agri quidem cultus permanebit. Id si minus intelligitur, quanta vis amicitiae concordiaeque sit; ex dissensionibus atque discordiis percipi potest. Quæ enim domus tam stabilis, quæ tam firma civitas est, quæ non odiis atque dissidiis funditus possit everti? ex quo, quantum boni sit
24 in amicitia, judicari potest. Agrigentinum quidem, doctum quendam virum, carminibus Græcis vaticinatum ferunt, quæ in rerum natura totoque mundo constarent, quæque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam; atque hoc quidem omnes mortales & intelligunt, & re probant. Itaque, si quando aliquod officium exstitit ami-

ei in periculis aut adeundis, aut communican-
dis, quis est, qui id non maximis efferat lau-
dibus? qui clamores tota cavea nuper in ho-
spitis & amici mei M. Pacuvii nova fabula;
cum, ignorante rege, uter eorum esset Ore-
stes, Pylades Orestem se esse diceret, ut pro
illo necaretur; Orestes autem, ita ut erat,
Orestem se esse perseveraret? Stantes plau-
debant in re ficta; quid arbitramur in vera
fuisse facturos? Facile indicabat ipsa natura
vim suam; cum homines, quod facere ipsi
non possent, id recte fieri in altero judicarent.
Haecenus mihi videor, de amicitia quid sen-
tirem, potuisse dicere: si qua præterea sunt,
(credo autem esse multa,) ab iis, si videbi-
tur, qui ista disputant, quæritote. *Fann.* Nos ²⁵
autem a te potius: quamquam etiam ab istis
sæpe quæsi, & audi, non invitus equidem:
sed aliud quoddam expetimus filum orationis
tuæ. *Scaev.* Tum magis id diceres, Fanni, si
nuper in hortis Scipionis, cum est de Repu-
blica disputatum, affuisset. Qualis tum patro-
nus justitiæ fuit contra accuratam orationem
Phili! *Fann.* Facile id quidem fuit, justitiam
justissimo viro defendere. *Scaev.* Quid ami-
citiam? nonne facile ei, qui ob eam summa
fide, constantia, justitiaque servatam, maxi-

8 mam gloriam ceperit? *Lael.* Vim hoc qui-
26 dem est afferre: quid enim refert, qua me ra-
tione cogatis? cogitis certe. Studiis enim ge-
nerorum, praesertim in re bona, cum difficile
est, tum ne æquum quidem, obistere.

Sæpissime igitur mihi de amicitia cogitan-
ti, maxime illud considerandum videri solet,
num propter imbecillitatem atque inopiam
desiderata sit amicitia; ut dandis recipiendis-
que meritis, quod quisque minus per se ipso
posset, id acciperet ab alio, vicissimque red-
deret: an esset hoc quidem proprium amici-
tiæ; sed antiquior, & pulchrior, & magis a
natura ipsa profecta alia causa. Amor enim
(ex quo amicitia nominata) princeps est ad
benevolentiam conjungendam: nam utilita-
tes quidem etiam ab iis percipiuntur sæpe,
qui simulatione amicitiae coluntur & obser-
vantur causa temporis. In amicitia autem
nihil fictum, nihil simulatum; &, quidquid
27 in ea est, id est verum & voluntarium. Qua-
propter a natura mihi videtur potius, quam
ab indigentia, orta amicitia, & applicatione
magis animi cum quodam sensu amandi, quam
cogitatione, quantum illa res utilitatis esset
habitura. Quod quidem quale fit, etiam in
bestiis quibusdam animadverti potest; quæ

ex se natos ita amant, ad quoddam tempus,
 & ab eis ita amantur, ut facile earum sensus
 appareat. Quod in homine multo est eviden-
 tius. Primum ex ea caritate, quæ est inter
 natos & parentes; quæ dirimi, nisi detesta-
 bili scelere, non potest. Deinde, cum similis
 sensus existit amoris, si aliquem nacti sumus,
 cujus cum moribus & natura congruamus,
 quod in eo quasi lumen aliquod probitatis &
 virtutis perspicere videamur. Nihil est enim ²³
 amabilius virtute; nihil, quod magis alliciat
 ad diligendum; quippe cum propter virtutem
 & probitatem eos etiam, quos nunquam vi-
 dimus, quodam modo diligamus. Quis est,
 qui C. Fabricii, M'. Curii non cum caritate
 aliqua & benevolentia memoriam usurpet,
 quos nunquam viderit? Quis autem est, qui
 Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp.
 Mælium non oderit? Cum duobus ducibus
 de imperio in Italia decertatum est, Pyrrho
 & Hannibale: ab altero, propter probitatem
 ejus, non nimis alienos animos habemus;
 alterum propter crudelitatem semper hæc ci-
 vitas oderit. Quod si tanta vis probitatis est,
 ut eam vel in eis, quos nunquam vidimus, ²⁴
 vel, quod majus est, in hoste etiam diliga-
 mus; quid mirum, si animi hominum move-

antur, cum eorum, quibuscum usu conjuncti
esse possunt, virtutem & bonitatem perspi-
cere videantur? quamquam confirmatur
amor & beneficio accepto, & studio perspe-
cto, & consuetudine adjuncta; quibus re-
bus ad illum primum motum animi & amo-
ris adhibitis, admirabilis quædam exardescit
benevolentiae magnitudo: quam si qui pu-
tant ab imbecillitate proficisci, ut sit, per quem
quisque assequatur, quod desideret; humi-
lem sane relinquunt, & minime generosum,
ut ita dicam, ortum amicitiae, quam ex ino-
pia atque indigentia natam volunt. Quod si
ita esset; ut quisque minimum in se esse ar-
bitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus;
30 quod longe secus est. Ut enim quisque sibi
plurimum confidit, & ut quisque maxime vir-
tute & sapientia sic munitus est, ut nullo ege-
at, suaeque omnia in se ipso posita iudicet; ita
in amicitis expetendis colendisque maxime
excellit. Quid enim Africanus indigens mei?
minime hercle; ac ne ego quidem illius: sed
ego admiratione quadam virtutis ejus, ille
vicissim opinione fortasse nonnulla, quam de
meis moribus habebat, me dilexit: auxit be-
nevolentiam consuetudo. Sed quamquam uti-
litates multae & magnae consecutae sunt, non

sunt tamen ab earum spe causæ diligendi pro-
fectæ. Ut enim benefici liberalesque sumus, 31
non ut exigamus gratiam, (neque enim be-
neficium sceneramur,) sed natura propensi ad
liberalitatem sumus; sic amicitiam non spe
mercedis adducti, sed quod omnis ejus fru-
ctus in ipso amore inest, expetendam puta-
mus. At ii, qui pecudum ritu ad volupta- 32
tem omnia referunt, longe dissentiunt. Nec
mirum: nihil enim altum, nihil magnificum
ac divinum suspicere possunt, qui suas om-
nes cogitationes abjecerunt in rem tam hu-
mitem, tamque contemptam. Quamobrem hos
quidem ab hoc sermone removeamus; ipsi au-
tem intelligamus, natura gigni sensum dili-
gendi, & benevolentix caritatem, facta sig-
nificatione probitatis: quam qui appetive-
runt, applicant sese & propius admovent, ut
& usu ejus, quem diligere coeperunt, fruan-
tur, & moribus; sintque pares in amore, &
æquales; propensioresque ad bene meren-
dum, quam ad reposcendum; atque hæc in-
ter eos sit honesta certatio. Sic & utilitates
ex amicitia maximæ capientur; & erit ejus
ortus a natura, quam ab imbecillitate & gra-
vior, & verior. Nam si utilitas amicitias con-
glutinaret, eadem commutata dissolveret: sed

quia natura mutari non potest, idcirco veræ amicitiae sempiternæ sunt. Ortum quidem amicitiae videtis, nisi quid ad hæc forte vultis. *Fann.* Tu vero perge, *Læli.* Pro hoc enim, qui minor est natu, meo jure respon-
83 deo. *Scaev.* Recte tu quidem: quamobrem audiamus.

10 *Lael.* Audite ergo, optimi viri, ea, quæ sæpissime inter me & Scipionem de amicitia differebantur: quamquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum vitæ permanere. Nam, vel ut non idem expediret utrique, incidere sæpe; vel ut de republica non idem sentirent: mutari etiam mores hominum sæpe dicebat, alias adversis rebus, alias ætate ingravescente; atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis ætatis, quod summi puerorum amores sæpe una cum prætexta pone-
84 rentur. Sin autem ad adolescentiam perdu- xissent; dirimi tamen interdum contentione, vel uxoriæ conditionis, vel commodi alicujus, quod idem adipisci uterque non posset. Quod si qui longius in amicitia proVecti essent, tamen sæpe labefactari, si in honoris contentionem incidissent: pestem enim majorem esse nullam amicitiae, quam in plerisque pecuniæ

cupiditatem; in optimis quibusque honoris certamen, & gloriæ; ex quo inimicitias maximas sæpe inter amicissimos exstitisse. Magna 35 etiam diffidia, & plerumque iusta nasci, cum aliquid ab amicis, quod rectum non esset, postularetur; ut aut libidinis ministri, aut adjuutores essent ad injuriam: quod qui recusarent, quamvis honeste id facerent, jus tamen amicitiae deferere arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent: illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsa profiteri, omnia se amici causa esse facturos; eorum querela inveteratas non modo familiaritates extinguere solere, sed etiam odia gigni sempiterna. Hæc ita multa, quasi fata, impendere amicitiae, ut omnia subterfugere non modo sapientiæ, sed etiam felicitatis diceret sibi videri.

Quamobrem id primum videamus, si placet, quatenus amor in amicitia progredi debeat. Num, si Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debueret? num Viscellinum amici regnum appetentem, num Sp. Mælium debuerunt juvare? Ti. quidem Gracchum rempublicam 37 vexantem, a Q. Tuberone, æqualibusque amicis derelictum videbamus. At C. Blossius,

Cumanus, hospes familiæ vestræ, Scaevola, cum ad me, qui aderam Lænati & Rupilio consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc, ut sibi ignoscerem, causam afferebat, quod tanti Ti. Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego, Etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet? *Nunquam*, inquit, *voluisset id quidem*. Sed, si voluisset? *Paruisssem*. Videtis, quam nefaria vox. Et hercle ita fecit, vel plus etiam, quam dixit: non enim paruit ille Ti. Gracchi temeritati, sed præfuit; nec se comitem illius furoris, sed ducem præbuit. Itaque hac amentia, quæstione nova perterritus, in Asiam profugit, ad hostes se contulit, poenas reipublicæ graves justasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici causa peccaveris: nam, cum conciliatrix amicitiae, virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a virtute defeceris. Quod si rectum statuerimus, vel concedere amicis, quidquid velint, vel impetrare ab iis, quidquid velimus, perfecta quidem sapientia sumus, si nihil habeat res vitii; sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos sunt, quos videmus, aut de quibus memoriam accepimus, aut quos novit vita communis. Ex hoc numero nobis

exempla sumenda sunt; & eorum quidem
 maxime, qui ad sapientiam proxime accedunt.
 Videmus Papum Aemilium C. Luscinio fami-
 liarem fuisse, (sic a patribus accepimus,) bis
 una consules, & collegas in censura: tum &
 cum iis, & inter se, conjunctissimos fuisse M.
 Curium & Ti. Coruncanium, memorix pro- 39
 ditum est. Igitur ne suspicari quidem possu-
 mus, quemquam horum ab amico quippiam
 contendisse, quod contra fidem, contra jusju-
 randum, contra rempublicam esset; nam hoc
 quidem in talibus viris quid attinet dicere, si
 contendisset, impetraturum non fuisse? cum
 illi sanctissimi viri fuerint; æque autem ne-
 fas sit, tale aliquid & facere rogatum, & ro-
 gare. At vero Ti. Gracchum sequebantur C.
 Carbo, C. Cato, & minime tunc quidem Ca-
 jus frater, nunc idem acerrimus. Hæc igi- 12
 tur lex in amicitia sancitur, ut neque roge 40
 mus res turpes, nec faciamus rogati. Turpis
 enim excusatio est, & minime accipienda,
 cum in ceteris peccatis, tum si quis contra
 rempublicam se amici causa fecisse fateatur.
 Etenim eo loco, Fanni & Scævola, locati su-
 mus, ut nos longe prospicere oporteat futu-
 ros casus reipublicæ. Deflexit enim jam ali-
 quantulum de spatio curriculoque consuetu-

do majorum. Ti. Gracchus regnum occupa-
re conatus est, vel regnavit is quidem paucos
menses. Num quid simile populus Romanus
41 audierat, aut viderat? Hunc etiam post mor-
tem secuti amici & propinqui, quid in P. Sci-
pionem effecerint, sine lacrymis non queo di-
cere. Nam Carbonem quoque modo potuimus,
propter recentem poenam Ti. Gracchi, susti-
nuimus. De C. Gracchi autem tribunatu, quid
exspectem, non libet augurari. Serpit deinde
res; quæ proclivius ad perniciem, cum se-
mel coepit, labitur. Videtis in tabella jam
ante quanta sit facta labe, primo Gabinia le-
ge, biennio autem post, Cassia. Videre jam
videor populum a senatu disjunctum, multi-
tudinisque arbitrio res maximas agi. Plures
enim discent, quemadmodum hæc fiant, quam
42 quemadmodum his resistatur. Quorsum hæc?
quia sine sociis nemo quidquam tale conatur.
Præcipiendum est igitur bonis, ut, si in ejus-
modi amicitias ignari casu aliquo inciderint,
ne existiment, ita se alligatos, ut ab amicis,
magna aliqua re in rempublicam peccantibus,
non discedant: improbis autem poena statu-
enda est; nec vero minor iis, qui sequuti erunt
alterum, quam iis, qui ipsi fuerint impietatis
duces. Quis clarior in Græcia Themistocle?

quis potentior? qui cum imperator bello Per-
 fico servitute Græciam liberaffet, propterque
 invidiam in exilium missus effret, ingratae
 patriæ injuriam non tulit, quam ferre debu-
 it. Fecit idem, quod xx annis ante apud nos
 fecerat Coriolanus. His adjutor contra patri-
 am inventus est nemo. Itaque mortem sibi
 uterque conscivit. Quare talis improborum 43
 consensio non modo excusatione amicitiae te-
 genda non est, sed potius omni supplicio vin-
 dicanda; ut ne quis sibi concessum putet, ami-
 cum, vel bellum patriæ inferentem, sequi:
 quod quidem, ut res coepit ire, haud scio, an
 aliquando futurum sit. Mihi autem non mi-
 nori curæ est, qualis respublica post mortem
 meam futura sit, quam qualis hodie sit. Hæc 13
 igitur prima lex amicitiae fanciatur, ut ab ami- 44
 cis honesta petamus, amicorum causa hone-
 sta faciamus: ne expectemus quidem, dum
 rogemur: studium semper adsit, cunctatio ab-
 sit: consilium vero dare gaudeamus libere:
 plurimum in amicitia amicorum bene suaden-
 tium valeat auctoritas: eaque & adhibeatur
 ad monendum non modo aperte, sed etiam
 acriter, si res postulabit; & adhibitæ pareatur.

Nam quibusdam, quos audio sapientes ha- 45
 bitos in Græcia, placuisse opinor mirabilia

quædam : sed nihil est, quod illi non persequan-
tur argutiis. Partim fugiendas esse nimias ami-
citas, ne necesse sit unum sollicitum esse pro
pluribus : satis superque esse suarum cuique
rerum : alienis nimis implicari molestum esse :
commodissimum esse, quam laxissimas habenas
habere amicitiae ; quas vel adducas, cum ve-
lis, vel remittas. Caput enim esse ad beate vi-
vendum, securitatem ; qua frui non possit ani-
mus, si tanquam parturiat unus pro pluri-
46 bus. Alios autem dicere ajunt multo etiam
inhumanius, (quem locum breviter perstrinxi
paulo ante,) praesidii adjumentique causa, non
benevolentiae, neque caritatis, amicitias esse
expetendas. Itaque ut quisque minimum fir-
mitatis habeat minimumque virium, ita ami-
citas appetere maxime ; ex eo fieri, ut mul-
terculæ magis amicitiarum praesidia quærant,
quam viri ; & inopes, quam opulenti ; & ca-
47 lamitosi, quam ii, qui putentur beati. O præ-
claram sapientiam ! Solem enim e mundo tol-
lere videntur, qui amicitiam e vita tollunt ;
qua a diis immortalibus nihil melius habemus,
nihil jucundius. Quæ est enim ista securitas ?
specie quidem, blanda, sed reapse multis lo-
cis repudianda. Neque etiam est consenta-
neum, ullam honestam rem actionemve, ne

sollicitus sis, aut non suscipere, aut susceptam deponere. Quod si curam fugimus, virtus fugienda est; quæ necesse est, cum aliqua cura res sibi contrarias aspernetur atque oderit; ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas rebus injustis justos maxime dolere, imbecillis fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc proprium est animi bene constituti, & lætari bonis rebus, & dolere contrariis. Quamobrem 48 si cadit in sapientem animi dolor; (qui profecto cadit, nisi ex ejus animo extirpatam humanitatem arbitramur;) quæ causa est, cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias? Quid enim interest, motu animi sublato, non dico inter hominem & pecudem, sed inter hominem & saxum, aut truncum, aut quidvis generis ejusdem? Neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram, & quasi ferream esse volunt; quæ quidem est cum multis in rebus, tum in amicitia, tenera atque tractabilis; ut & bonis amici quasi diffundantur, & incommodis contrahantur. Quamobrem angor iste, qui pro amico sæpe capiendus est, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam; non plus, quam ut virtutes, quia nonnullas curas &

14 molestias afferunt, repudientur. Cum autem
contrahat amicitiam, (ut supra dixi,) si qua
significatio virtutis eluceat, ad quam se simi-
lis animus applicet & adjungat; id cum con-
49 tingit, amor exoriatur necesse est. Quid enim
tam absurdum, quam delectari multis inani-
bus rebus, ut honore, ut gloria, ut ædificio,
ut vestitu cultuque corporis; animo autem
virtute prædito, eo, qui vel amare, vel (ut
ita dicam) redamare possit, non admodum de-
lectari? Nihil est enim remuneratione bene-
volentiæ, nihil vicissitudine studiorum officio-
50 rumque jucundius. Quod si etiam illud ad-
dimus, quod recte addi potest, nihil esse, quod
ad se rem ullam tam alliciat, & tam attra-
hat quam ad amicitiam similitudo; concederetur profecto verum esse, ut bonos boni dili-
gant, adsciscantque sibi, quasi propinquitate
conjunctos atque natura. Nihil est enim ap-
petentius similium sui, nihil rapacius, quam
natura. Quamobrem hoc quidem, Fanni &
Scævola, constat, (ut opinor,) bonis inter bo-
nos quasi necessariam benevolentiam esse;
qui est amicitiae fons a natura constitutus. Sed
eadem bonitas etiam ad multitudinem perti-
net. Non est enim inhumana virtus, neque im-
munis, neque superba; quæ etiam populos

uni-

universos tueri, eisque optime consulere so-
 leat; quod non faceret profecto, si a carita-
 te vulgi abhorreret. Atque etiam mihi qui- 51
 dem videntur, qui utilitatis causa fingunt ami-
 citias, amabiliſſimum nodum amicitiae tollere;
 non enim tam utilitas parta per amicum,
 quam amici amor ipse delectat; tumque il-
 lud fit, quod ab amico est profectum, jucun-
 dum, si cum studio est profectum: tantumque
 abest, ut amicitiae propter indigentiam colan-
 tur, ut il, qui opibus & copiis, maximeque
 virtute praediti, (in qua plurimum est prae-
 fidii,) minime alterius indigeant, liberalissimi
 sint, & beneficentissimi. Atque haud scio, an
 ne opus sit quidem, nihil unquam omnino de-
 esse amicis. Ubi enim studia nostra vigissent,
 si nunquam consilio, nunquam opera nostra
 nec domi, nec militiae Scipio eguisset? non
 igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amici-
 tiam consecuta est. Non ergo erunt homines 15
 deliciis diffluentes audiendi, si quando de ami 52
 citia, quam nec usu, nec ratione habent cog-
 nitam, disputabunt. Nam quis est, pro deum
 fidem, atque hominum! qui velit, ut neque
 diligat quemquam, nec ipse ab ullo diligatur,
 circumfluere omnibus copiis, atque in omni-
 um rerum abundantia vivere? haec enim est

tyrannorum vita; in qua nimirum nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis benevolentiae potest esse fiducia: omnia semper suspecta, 53 atque sollicita: nullus locus amicitiae. Quis enim aut eum diligat, quem metuit; aut eum, a quo se metui putat? Coluntur tamen simulatione duntaxat ad tempus. Quod si forte (ut fit plerumque) ceciderint; tum intelligitur, quam fuerint inopes amicorum. Quod Tarquinius dixisse ferunt, exsulantem se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos, cum jam neutris gratiam referre posset: quamquam miror, illa superbia & importunitate, si quemquam habere potuit. Atque ut 54 hujus, quem dixi, mores, veros amicos parare non potuere; sic multorum opes praepotentium excludunt amicitias fideles. Non enim solum ipsa fortuna caeca est, sed eos etiam plerumque efficit caecos, quos complexa est. Itaque efferuntur illi fere fastidio & contumacia; neque quidquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest. Atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerunt moribus, imperio, potestate, prosperis rebus immutari, spernique ab iis veteres amicitias, indulgeri novis. Quid autem 55 stultius, quam, cum plurimum copiis, facul-

tatibus, opibus possint, cetera parare, quæ parantur pecunia, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa; amicos non parare, optimam & pulcherrimam vitæ, ut ita dicam, supellectilem? etenim cetera cum parant, cui parent, nesciunt, nec cujus causa laborent: ejus enim est istorum quodque, qui vincit viribus: amicitiarum sua cuique permanet stabilis & certa possessio; ut, etiam si illa maneant, quæ sunt quasi dona fortunæ, tamen vita inculta & deserta ab amicis non possit esse jucunda. Sed hæc hæc hactenus.

Constituendi autem sunt, qui sint in amicitia fines, & quasi termini diligendi; de quibus tres video sententias ferri, quarum nullam probo: unam, ut eodem modo erga amicum affecti simus, quo erga nosmetipsos: alteram, ut nostra in amicos benevolentia, illorum erga nos benevolentia pariter æqualiterque respondeat: tertiam, ut, quanti quisque se ipse facit, tanti fiat ab amicis. Harum trium sententiarum nulli prorsus assentior. Nec enim illa prima vera est, ut, quemadmodum in se quisque, sic in amicum sit animatus. Quam multa enim, quæ nostra causa nunquam faceremus, facimus causa amicorum? precari ab indigno, supplicare; tum

acerbius in aliquem invehī, insectasque vehementius; quæ in nostris rebus non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime. Multæ quoque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni multa detrahunt, detrahique patiuntur, ut iis amici potius, quam ipsi, fruantur. Altera sententia est, quæ definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. Hoc quidem est nimis exigue & exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum & datorum. Ditior mihi & affluentior videtur esse vera amicitia; nec observare restricte, ne plus reddat, quam acceperit. Neque enim verendum est, ne quid excidat, aut ne quid in terram defluat, aut ne plus æquo quid in amicitiam congeratur. Terti-
58
59
tius vero ille finis deterrimus, ut, quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis: sæpe enim in quibusdam aut animus abjectior est, aut spes amplificandæ fortunæ fractior. Non est igitur amici, talem esse in eum, qualis ille in se est; sed potius eniti & efficere, ut amici jacentem animum excitet, inducatque in spem cogitationemque meliorem. Alius igitur finis veræ amicitiae constituendus est, si prius, quid maxime reprehendere Scipio solitus sit, edixero. Negabat ullam vocem ini-

miclorem amicitiae potuisse reperiri, quam
 ejus, qui dixisset, ita amare oportere, ut si
 aliquando esset osurus. Nec vero se adduci pos-
 se, ut hoc, quemadmodum putaretur, a Bian-
 te esse dictum crederet, qui sapiens habitus
 esset unus e septem; sed impuri cujusdam,
 aut ambitiosi, aut omnia ad suam potentiam
 revocantis esse sententiam. Quonam enim mo-
 do quisquam amicus esse poterit, cui se pu-
 tabit inimicum esse posse? quin etiam neces-
 se erit cupere & optare, ut quam saepissime
 peccet amicus, quo plures det sibi tanquam
 ansas ad reprehendendum: rursus autem
 recte factis commodisque amicorum necesse
 erit angi, dolere, invidere. Quare hoc qui-
 dem praeceptum, cujuscunque est, ad tollen-
 dam amicitiam valet. Illud potius praeci-
 piendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus
 in amicitis comparandis, ut ne quando ama-
 re inciperemus eum, quem aliquando odisse
 possemus: quin etiam si minus felices in de-
 ligendo fuisset, ferendum id Scipio potius,
 quam inimicitiarum tempus cogitandum, pu-
 tabat. His igitur finibus utendum arbitror,
 ut cum emendati mores amicorum sint, tum
 sit inter eos omnium rerum, consiliorum, vo-
 luntatum, sine ulla exceptione communitas:

ut, etiam si qua fortuna acciderit, ut minus
justæ amicorum voluntates adjuvandæ sint,
in quibus eorum aut caput agatur, aut fama,
declinandum sit de via, modo ne summa tur-
pitudine sequatur: est enim quatenus amicitiae
dari venia possit. Nec vero negligenda est fa-
ma; nec mediocre telum ad res gerendas
existimare oportet benevolentiam civium,
quam blanditiis & assentando colligere turpe
est. Virtus, quam sequitur caritas, minime
repudianda est.

- 62 Sed sæpe (etenim redeo ad Scipionem, cu-
jus omnis sermo erat de amicitia) quereba-
tur, quod omnibus in rebus homines diligen-
tiores essent; ut capras & oves quot quisque
haberet, dicere posset: amicos quot haberet,
non posset dicere: & in illis quidem paran-
dis adhibere curam, in amicis eligendis neg-
ligentes esse: nec habere quasi signa quædam,
& notas, quibus eos, qui ad amicitiam essent
idonei, judicarent. Sunt igitur firmi, & sta-
biles, & constantes eligendi; cujus generis
est magna penuria; & judicare difficile est
sane, nisi expertum: experiendum autem est
in ipsa amicitia. Ita præcurrit amicitia judi-
cium, tollitque experiendi potestatem. Est
63 igitur prudentis, sustinere, ut currum, sic im-

petum benevolentiae; quo utamur quasi equis tentatis, sic amicitia, aliqua parte periclitatis moribus amicorum. Quidam saepe in parva pecunia perspiciuntur, quam sint leves: quidam, quos parva movere non potuit, cognoscuntur in magna. Sin vero erunt aliqui reperti, qui pecuniam praeferre amicitiae, sordidum existiment; ubi eos inveniemus, qui honores, magistratus, imperia, potestates, opes amicitiae non anteponant? ut, cum ex altera parte proposita haec sint, ex altera ius amicitiae, non multo illa malint? imbecilla enim natura est ad contemnendam potentiam; quam etiam si neglecta amicitia consecuti sunt, obscuratum iri arbitrantur, quia non sine magna causa sit neglecta amicitia. Itaque verae 64 amicitiae difficillime reperiuntur in iis, qui in honoribus reque publica versantur. Ubi enim istum invenias, qui honorem amici anteponat suo? Quid? haec ut omittam, quam graves, quam difficiles plerisque videntur calamitatum societates? ad quas non est facile inventu, qui descendat. Quamquam Ennius recte:

Amicus certus in re incerta cernitur:
tamen haec duo levitatis & infirmitatis plerosque convincunt; aut si in bonis rebus con-

18 temnunt, aut in malis deferunt. Qui igitur
utraque in re gravem, constantem, stabilem
se in amicitia præstiterit, hunc ex maxime
raro hominum genere judicare debemus, &
pæne divino.

65 Firmamentum autem stabilitatis constan-
tiæque ejus, quam in amicitia quærimus, fi-
des est: nihil enim stabile est, quod infidum
est. Simplicem præterea, & communem, &
consentientem, qui rebus iisdem moveatur,
eligi par est; quæ omnia pertinent ad fide-
litatem: neque enim fidum potest esse multi-
plex ingenium, & tortuosum. Neque vero,
qui non iisdem rebus movetur, & natura con-
sentit, aut fidus, aut stabilis potest esse. Ad-
dendum eodem est, ut ne criminibus aut in-
ferendis delectetur, aut credat oblati; quæ
omnia pertinent ad eam, quam jam dudum
tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod
initio dixi, amicitiam, nisi inter bonos, esse
non posse. Est enim boni viri, (quem eundem
sapientem licet dicere,) hæc duo tenere in
amicitia: primum, ne quid fictum sit, neve
simulatum; (aperte enim vel odisse, magis in-
genui est, quam fronte occultare sententiam)
deinde, non solum ab aliquo allatas crimina-
tiones repellere, sed ne ipsum quidem esse

suspiciosum, semper aliquid existimantem ab
 amico esse violatum. Accedat huc suavitas 66
 quædam oportet sermonum atque morum,
 haudquaquam mediocri condimentum ami-
 citiæ. Tristitia autem, & in omni re severi-
 tas, habet illa quidem gravitatem; sed ami-
 citia remissior esse debet, & liberior, & dul-
 cior, & ad omnem comitatem facilitatemque
 proclivior. Existit autem hoc loco quædam 19
 quæstio subdifficilis, num quando amici novi, 67
 digni amicitia, veteribus sint anteponendi, ut
 equis vetulis teneros anteponere solemus. In-
 digna homine dubitatio. Non enim amicitia-
 rum esse debent, sicut aliarum rerum, satie-
 tates. Veterrima quæque (ut ea vina, quæ
 vetustatem ferunt) esse debent suavissima;
 verumque illud est, quod dicitur, multos mo-
 dios salis simul edendos esse, ut amicitia munus
 expletum sit. Novitates autem, si spem 68
 afferunt, ut, tanquam in herbis non fallaci-
 bus, fructus appareat, non sunt illæ quidem
 repudiandæ; vetustas tamen suo loco conser-
 vanda est: maxima est enim vis vetustatis &
 consuetudinis. Atqui in ipso equo, cujus mo-
 do mentionem feci, si nulla res impediat, ne-
 mo est, qui non eo, quo consuevit, libentius
 utatur, quam intractato & novo: nec modo

in hoc, quod est animal, sed in iis etiam, quæ sunt inanimata, consuetudo valet; cum locis etiam ipsis montuosis delectemur, & silvestribus, in quibus diutius commorati sumus. Sed maximum est in amicitia, superiorem parem esse inferiori. Sæpe enim excellentiæ quædam sunt; qualis erat Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege. Nunquam se ille Philo, nunquam Rupilio, nunquam Mummius anteposuit, nunquam inferioris ordinis amicis. Q. vero Maximum fratrem, egregium virum, omnino sibi nequaquam parem, quod is anteibat ætate, tanquam superiorem colebat, suosque omnes per se esse ampliores volebat. Quod faciendum imitandumque est omnibus, ut, si quam præstantiam virtutis, ingenii, fortunæ consecuti sunt, impertiant eam suis, communicentque cum proximis: ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant imbecilliores vel animo, vel fortuna, eorum augeant opes, eisque honori sint & dignitati; ut in fabulis, qui aliquamdiu propter ignorationem stirpis & generis in famulatu fuerint, cum cogniti sunt, & aut deorum, aut regum filii inventi, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres multos annos esse duxerunt. Quod quidem est multo profecto ma-

gis in veris patribus certisque faciendum. Fructus enim ingenii & virtutis, omnisque præstantiæ, tum maximus capitur, cum in proximum quemque confertur. Ut igitur ii, 20 qui sunt in amicitiae conjunctionisque necessi- 71 tudine superiores, exæquare se cum inferioribus debent; sic inferiores non dolere, se a suis amicis aut ingenio, aut fortuna, aut dignitate superari. Quorum plerique aut queruntur semper aliquid, aut etiam exprobrant; eoque magis, si habere se putant, quod officiose, & amice, & cum labore aliquo suo factum queant dicere. Odiosum sane genus hominum, officia exprobrantium; quæ meminisse debet is, in quem collata sunt, non commemorare, qui contulit. Quamobrem ut ii, 72 qui superiores sunt, summittere se debent in amicitia; sic quodam modo inferiores extollere. Sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, cum ipsi se contemni putant; quod non fere contingit, nisi iis, qui etiam contemnendos se arbitrantur; qui hac opinione non modo verbis, sed etiam opere levandi sunt. Tantum autem cuique tribuen- 73 dum, primum, quantum ipse efficere possis; deinde etiam, quantum ille, quem diligas atque adjuves, sustinere. Non enim tu possis,

quantumvis excellas, omnes tuos ad honores
amplissimos perducere; ut Scipio P. Rutilium
potuit consulem efficere, fratrem ejus Luci-
um non potuit. Quod si etiam possis quidvis
deferre ad alterum, videndum est tamen, quid
74 ille possit sustinere. Omnino amicitiae, corro-
boratis jam confirmatisque & ingeniis, & æta-
tibus, judicandæ sunt; nec, si qui ineunte
ætate venandi, aut pilæ studiosi fuerint, eos
habere necessarios oportet, quos tum eodem
studio præditos dilexerunt. Isto enim modo
nutrices & pædagogi jure vetustatis pluri-
mum benevolentiae postulabunt; qui negli-
gendi quidem non sunt, sed alio quodam mo-
do colendi: aliter amicitiae stabiles permane-
re non possunt. Disparēs enim mores, dispa-
ria studia sequuntur, quorum dissimilitudo
dissociat amicitias: nec ob aliam causam ul-
lam boni, improbis; improbi, bonis amici esse
non possunt, nisi quod tanta est inter eos,
quanta maxima potest esse, morum studiorum-
75 que distantia. Recte etiam præcipi potest in
amicitiis, ne intemperata quædam benevo-
lencia (quod persæpe fit) impediatur magnas
utilitates amicorum. Nec enim (ut ad fabu-
las redeam) Trojam Neoptolemus capere po-
tuisset, si Lycomedem, apud quem erat edu-

catus, multis cum lacrymis iter suum impedi-
 dentem, audire voluisset, Et sæpe incidunt
 magnæ res, ut discedendum sit ab amicis;
 quas qui impedire vult, quod desiderium non
 facile ferat, is & infirmus est mollisque na-
 tura, & ob eam ipsam causam in amicitia
 parum iustus. Atque in omni re consideran- 76
 dum est, & quid postules ab amico, & quid
 patiari a te impetrari.

Est etiam quasi quædam calamitas in ami- 21
 citiis dimittendis nonnunquam necessaria:
 jam enim a sapientium familiaritatibus ad
 vulgares amicitias oratio nostra delabitur.
 Erumpunt sæpe vitia amicorum cum in ipsos
 amicos, tum in alienos; quorum tamen ad
 amicos redundet infamia. Tales igitur amici-
 tiæ sunt remissione usus eluendæ, & (ut Ca-
 tonem dicere audivi) diffuendæ magis, quam
 discindendæ; nisi quædam admodum intole-
 rabilis injuria exarserit, ut neque rectum, ne-
 que honestum sit, neque fieri possit, ut non
 statim alienatio disjunctioque facienda sit. Sin 77
 autem morum, aut studiorum commutatio
 quædam (ut fieri solet) facta erit, aut in rei-
 publicæ partibus dissensio intercesserit, (lo-
 quor enim jam, ut paulo ante dixi, non de
 sapientium, sed de communibus amicitiis,)

cavendum erit, ne non solum amicitiae depositae, sed inimicitiae etiam susceptae videantur: nihil enim est turpius, quam cum eo bellum gerere, quicum familiariter vixeris. Ab amicitia Q. Pompeji meo nomine se removerat (ut scitis) Scipio; propter dissensionem autem, quae erat in republica, alienatus est a collega nostro Metello. Utrumque egit graviter, auctoritate, & offensione animi non acer-
78 ba. Quamobrem primum danda opera est, ne qua amicorum discidia fiant; sin tale aliquid evenerit, ut extinctae potius amicitiae, quam oppressae esse videantur. Cavendum vero est, ne etiam in graves inimicitias convertant se amicitiae; e quibus jurgia, maledicta, contumeliae gignantur. Quae tamen si tolerabiles erunt, ferendae sunt; & hic honos veteri amicitiae tribuendus est, ut is in culpa sit, qui faciat, non qui patiatur injuriam. Omnino omnium horum vitiorum atque incommodorum una cautio est, atque una provisio, ut ne nimis cito diligere incipiamus, neve non
79 dignos. Digni autem sunt amicitia, quibus in ipsis inest causa, cur diligantur. Rarum genus, (& quidem omnia praeclara rara,) nec quidquam difficilius, quam reperire, quod sit omni ex parte in suo genere perfectum. Sed

plerique neque in rebus humanis quidquam bonum norunt, nisi quod fructuosum sit; & amicos, tanquam pecudes, eos potissimum diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum esse capturos. Ita pulcherrima illa & maxi- 80 me naturali carent amicitia, per se & propter se expetenda; nec ipsi sibi exemplo sunt, hæc vis amicitiae qualis & quanta sit. Ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam a se ipse mercedem exigat caritatis suæ, sed quod per se sibi quisque carus est. Quod nisi idem in amicitiam transferatur, verus amicus nunquam reperietur: est enim is quidem tanquam alter idem. Quod si hoc apparet in bestiis, 81 volucribus, nantibus, agrestibus, cicuribus, feris, primum ut se ipsæ diligant; (id enim pariter cum omni animante nascitur) deinde, ut requirant, atque appetant, ad quas se applicent, ejusdem generis animantes; idque faciunt cum desiderio, & cum quadam similitudine amoris humani: quanto id magis in homine fit natura, qui & se ipse diligit, & alterum anquirat, cujus animum ita cum suo misceat, ut efficiat pæne unum ex duobus? Sed plerique perverse, ne dicam impudenter, 22 amicum habere talem volunt, quales ipsi esse 82 non possunt; quæque ipsi non tribuunt ami-

cis, hæc ab iis desiderant. Par est autem, primum ipsum esse virum bonum, tum alterum similem sui quærere. In talibus ea, quam jamdudum tractamus, stabilitas amicitiae, confirmari potest; cum homines benevolentia conjuncti, primum cupiditatibus iis, quibus ceteri serviunt, imperabunt; deinde æquitate justitiaque gaudebunt, omniaque alter pro altero suscipiet. Neque quidquam unquam nisi honestum & rectum alter ab altero postulabit; neque solum se colent inter se, ac diligunt, sed etiam verebuntur. Nam maximum ornamentum amicitiae tollit, qui ex ea tollit
 83 verecundiam. Itaque in iis perniciosus est error, qui existimant, libidinum peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam. Virtutum amicitia adiutrix a natura data est, non vitiorum comes; ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quæ summa sunt, pervenire, conjuncta & consociata cum altera perveniret; quæ si quos inter societas aut est, aut fuit, aut futura est, eorum est habendus ad summum naturæ bonum optimus
 84 beatissimusque comitatus. Hæc est, inquam, societas, in qua omnia insunt, quæ putant homines expetenda, honestas, gloria, tranquillitas animi, atque jucunditas; ut, cum
 hæc

hæc adsint, beata vita sit, & sine his esse non possit. Quod cum optimum maximumque sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est; sine qua neque amicitiam, neque ullam rem expetendam consequi possumus: ea vero neglecta, qui se amicos habere arbitrantur, tum se denique errasse sentiunt, cum eos gravis aliquis casus experiri cogit. Quocirca (dicen- 85 dum est enim sæpius) cum judicaveris, diligere oportet; non cum dilexeris, judicare. Sed cum multis in rebus negligentia plectimur; tum maxime in amicis & diligendis & colendis: præposteris enim utimur consiliis, & acta agimus, quod vetamur veteri proverbio. Nam implicati ultro & citro, vel usu diuturno, vel etiam officiis, repente in medio cursu amicitias, exorta aliqua offensione, dirumpimus. Quo etiam magis vituperanda 23 est rei maxime necessariæ tanta incuria Una 86 est enim amicitia in rebus humanis, de cujus utilitate omnes uno ore consentiunt; quamquam a multis ipsa virtus contemnitur, & venditatio quædam atque ostentatio esse dicitur. Multi divitias despiciunt, quos parvo contentos tenuis victus cultusque delectat: honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur, quam multi ita contemnunt, ut

nihil inanius, nihil levius esse existiment?
itemque cetera, quæ quibusdam admirabilia
videntur, permulti sunt, qui pro nihilo pu-
tent. De amicitia omnes ad unum idem sen-
tiunt; & ii, qui ad rempublicam se contule-
runt; & ii, qui rerum cognitione doctrina-
que delectantur; & ii, qui suum negotium
gerunt otiosi; postremo ii, qui se totos tra-
diderunt voluptatibus, sine amicitia vitam esse
nullam sentiunt, si modo velint aliqua ex
parte liberaliter vivere. Serpit enim, nescio
quomodo, per omnium vitas amicitia; nec
37 expertem sui. Quin etiam si quis ea asperi-
tate est, & immanitate naturæ, congressus ut
hominum fugiat atque oderit, qualem fuisse
Athenis Timonem, nescio quem, accepimus;
tamen is pati non possit, ut non anquirat ali-
quem, apud quem evomat virus acerbitalis
suæ. Atque hoc maxime judicaretur, si quid
tale posset contingere, ut aliquis nos deus ex
hac hominum frequentia tolleretur, & in soli-
tudine uspiam collocaret, atque ibi suppedi-
tans omnium rerum, quas natura desiderat,
abundantiam & copiam, hominis omnino ad-
spiciendi potestatem eriperet. Quis tam esset
ferreus, qui eam vitam ferre posset, cuique

non auferret fructum voluptatum omnium solitudo? Verum ergo illud est, quod a Taren- 88
tino Archyta, ut opinor, dici solitum, nostros
senes commemorare audivi, ab aliis senibus
auditum: Si quis in cœlum adscendisset, na-
turamque mundi, & pulchritudinem siderum
perspexisset, insuavem illam admirationem ef-
fore; quæ jucundissima fuisset, si aliquem,
cui narraret, habuisset. Sic natura solitarium
nihil amat, semperque ad aliquod tanquam ad-
miniculum annititur; quod in amicissimo
quoque dulcissimum est. Sed cum tot signis 24
eadem natura declaret, quid velit, anquirat,
ac desideret; obsurdescimus tamen, nescio quo
modo, nec ea, quæ ab ea monemur, audimus.
Est enim varius & multiplex usus amicitiae,
multæque causæ suspicionum offensio-
numque dantur; quas tum evitare, tum elevare,
tum ferre, sapientis est.

Una illa subeunda offensio est, ut & ve-
ritas in amicitia, & fides retineatur. Nam &
monendi amici sæpe sunt, & objurgandi; &
hæc accipienda amice, cum benevole fiunt.
Sed nescio quomodo verum est, quod in An- 89
dria familiaris meus dicit:

Obsequium amicos, veritas odium parit.

Molesta veritas, si quidem ex ea nascitur odi-

um; quod est venenum amicitiae: sed obsequium multo molestius, quod peccatis indulgens, praecipitem amicum ferri finit. Maxima autem culpa in eo est, qui & veritatem aspernatur, & in fraudem obsequio impellitur. Omni igitur hac in re habenda ratio & diligentia est: primum, ut monitio acerbitate, deinde objurgatio contumelia careat: in obsequio autem (quoniam Terentiano verbo lubenter utimur) comitas adsit; assentatio, vitiorum adjutrix, procul amoveatur; quae non modo amico, sed ne libero quidem digna est: aliter enim cum tyranno, aliter cum amico vivitur. Cujus autem aures veritati clausae sunt, ut ab amico verum audire nequeat, hujus salus desperanda est. Scitum est enim illud Catonis, ut multa: Melius de quibusdam acerbos inimicos mereri, quam eos amicos, qui dulces videantur: illos verum saepe dicere, hos nunquam. Atque illud absurdum est, quod illi, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt; eam capiunt, qua debent vacare: peccasse enim se non anguntur, objurgari moleste ferunt; quod contra oportebat, delicto dolere, correctione gaudere. Ut igitur & monere, & moneri, proprium est verae amicitiae; & alterum libere facere,

non asperere; alterum patienter accipere, non repugnanter: sic habendum est, nullam in amicitia pestem esse majorem, quam adulationem, blanditiam, assentationem. Quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum, levium hominum atque fallacium, ad voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem. Cum autem omnium rerum simulatio 92 est vitiosa, (tollit enim judicium veri, idque adulterat,) tum amicitiae repugnat maxime: delet enim veritatem, sine qua nomen amicitiae valere non potest. Nam cum amicitiae vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus; qui id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animus erit, idemque semper; sed varius, commutabilis, multiplex? Quid 93 enim potest esse tam flexibile, tam devium, quam animus ejus, qui ad alterius non modo sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nutum convertitur?

Negat quis? nego: ait? ajo: postremo imperavi egomet mihi,

Omnia assentari,

ut ait idem Terentius; sed ille sub Gnathonis persona, quod amici genus adhibere, omnino levitatis est. Multi autem Gnathonum 94 similes cum sint, loco, fortuna, fama superio-

res; horum est assentatio molesta, cum ad va-
95 nitatem accessit auctoritas. Secerni autem
blandus amicus a vero & internosci tam po-
test, adhibita diligentia, quam omnia fucata
& simulata a sinceris atque veris. Concio,
quæ ex imperitissimis constat, tamen judica-
re solet, quid intersit inter popularem, id est,
assentatorem & levem civem, & inter con-
stantem, severum, & gravem. Quibus blan-
ditiis C. Papirius nuper influebat in aures
concionis, cum ferret legem de tribunis ple-
bis reficiendis? Dissuasimus nos. Sed nihil
96 de me; de Scipione dicam libentius. Quan-
ta illa, dii immortales! fuit gravitas? quan-
ta in oratione majestas? ut facile ducem po-
puli Romani, non comitem diceres. Sed affui-
stis; & est in manibus oratio. Itaque lex po-
pularis, suffragiis populi repudiata est. At-
que, ut ad me redeam; meministis, Q. Maxi-
mo, fratre Scipionis, & L. Mancino consuli-
bus, quam popularis lex de sacerdotiis C. Li-
cinii Crassi videbatur: cooptatio enim colle-
giorum ad populi beneficium transferebatur.
Atque is primum instituit in forum versus,
agere cum populo: tamen illius vendibilem
orationem religio deorum immortalium, no-
bis defendentibus, facile vincebat. Atque id

actum est prætore me, quinquennio ante, quam consul sum factus. Itaque re magis, quam summa auctoritate, causa illa defensa est. Quod si in scena, id est, in concione, in 26 qua rebus fictis & adumbratis loci plurimum 97 est, tamen verum valet, (si modo id patefactum & illustratum est;) quid in amicitia fieri oportet, quæ tota veritate perpenditur? in qua nisi (ut dicitur) apertum pectus videas, tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas; ne amare quidem, aut amari; cum id, quam vere fiat, ignores. Quamquam ista assentatio, quamvis perniciofa sit, nocere tamen nemini potest, nisi ei, qui eam recipit, atque ea delectatur. Ita fit, ut is assentatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi assentetur, & se maxime ipse delectet. Omnino est amans sui virtus: optime 98 enim se ipsa novit, quamque amabilis sit, intelligit. Ego autem non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione: virtute enim ipsa non tam multi præditi esse, quam videri volunt. Hos delectat assentatio: his fictus ad ipsorum voluntatem sermo cum adhibetur, orationem illam vanam, testimonium esse laudum suarum putant. Nulla est igitur hæc amicitia, cum alter verum audire non vult, alter

ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in commœdiis assentatio nobis faceta videtur, nisi essent milites gloriosi.

Magnas vero agere gratias Thais mihi?

Satis erat respondere *magnas: ingentes*, inquit. Semper auget assentator id, quod is, cuius ad voluntatem dicitur, vult esse magnum.

99 Quamobrem, quamvis blanda ista vanitas apud eos valeat, qui ipsi illam allecant & invitant; tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut animum advertant, ne callida assentatione capiantur: aperte enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors. Callidus ille & occultus ne se infinet, studiose cavendum est. Nec enim facillime agnoscitur, quippe qui etiam adversando sæpe assentetur; & litigare se simulans, blandiatur, atque ad extremum det manus, vincique se patiatur; ut is, qui illus fit, plus vidisse videatur. Quid autem turpius, quam illudi? Quod ne accidat, magis cavendum est, ut in Epiclero:

*Hodie me ante omnes comicos stultos senes
Versaris, atque luseris lautissime.*

100 Hæc enim etiam in fabulis stultissima persona est improvidorum & credulorum senum. Sed nescio quo pacto ab amicitiiis perfectio-

rum hominum, id est, sapientium, (de hac dico sapientia, quæ videtur in hominem cadere posse,) ad leves amicitias deflexit oratio. Quamobrem ad illa prima redeamus, ea-que ipsa concludamus aliquando.

Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, & tu, ²⁷
 Q. Musi, & conciliat amicitias, & conservat.
 In ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia: quæ cum se extulit, & ostendit lumen suum, & idem adspexit agnovitque in alio; ad id se admovet, vicissimque accipit illud, quod in altero est; ex quo eorum exardescit sive amor, sive amicitia: utrumque enim dictum est ab amando; amare autem nihil aliud est, nisi eum ipsum diligere, quem ames, nulla indigentia, nulla utilitate quæsitâ. Quæ tamen ipsa efflorescit ¹⁰¹
 ex amicitia, etiam si tu eam minus sequutus sis. Hac nos adolescentes benevolentia senes illos L. Paullum, M. Catonem, C. Gallum, P. Nasicam, Ti. Gracchum, Scipionis nostri focerum, dileximus; hæc etiam magis elucet inter æquales, ut inter me, & Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummius. Vicissim autem senes in adolescentium caritate acquiescimus; ut in vestra, ut in Q. Tuberonis. Equidem etiam admodum adolescentis, P. Ru-

tilii, A. Virginii familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata est vitæ naturæque nostræ, ut alia ætas oriatur; maxime quidem optandum est, ut cum æqualibus possis, quibuscum tanquam e carceribus emissus sis, cum iisdem ad calcem, ut dicitur, pervenire. Sed quoniam res humanæ fragiles caducæque sunt, semper aliqui anquirendi sunt, quos diligamus, & a quibus diligamur: caritate enim, benevolentiaque sublata, omnis est e vita sublata jucunditas. Mihi quidem Scipio, quamquam est subito ereptus, vivit tamen, semperque vivet: virtutem enim amavi illius viri, quæ extincta non est. Nec mihi soli versatur ante oculos, qui illam semper in manibus habui, sed etiam posteris erit clara & insignis. Nemo unquam animo, aut spe majora suscipiet, qui sibi non illius memoriam atque imaginem proponendam putet.

103 Equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna, aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitia Scipionis possim comparare. In hac mihi de republica consensus, in hac rerum privatarum consilium; in eadem requies plena oblectationis fuit. Nunquam illum ne minima quidem re offendi, quod quidem senserim; nihil audiivi ex eo ipse, quod nol-

lem. Una domus erat, idem victus, isque communis; neque solum militia, sed etiam peregrinationes, rusticationesque communes. Nam ¹⁰⁴ quid ego de studiis dicam cognoscendi semper aliquid, atque discendi, in quibus remoti ab oculis populi, omne otiosum tempus contrivimus? Quarum rerum recordatio & memoria, si una cum illo occidisset, desiderium conjunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo modo possem. Sed nec illa exstincta sunt, alunturque potius & augentur cogitatione & memoria; &, si illis plane orbatus essem, magnum tamen afferret mihi ætas ipsa solatium: diutius enim jam in hoc desiderio esse non possum: omnia autem brevia, tolerabilia esse debent, etiam si magna sint. Hæc habui, de amicitia quæ dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest, ut, ea excepta, nihil amicitia præstabilius putetis.
